

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ, Ἀθῆναι

ΟΙ ΑΜΦΩ Ἡ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΙ ΛΟΓΟΙ ΣΤΑ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ*

Ὅτι μὲν οὖν ἀπὸ τῆς αὐτῆς εἰσὶ διανοίας ἀμφοτέροι οἱ λόγοι, δηλονότι ἔστι δ' οὐχ ὁ αὐτὸς τρόπος πρὸς ἅπαντας τῆς ἐντεύξεως· οἱ μὲν γὰρ πειθοῦς δέονται οἱ δὲ βίας· ὅσοι μὲν γὰρ ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως, τούτων εὐτατος ἡ ἄγνοια (οὐ γὰρ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν ἢ ἀπάντησις αὐτῶν)· ὅσοι δὲ λόγου χάριν λέγουσι, τούτων δ' ἔλεγχος ἴσας τοῦ ἐν τῇ φωνῇ λόγου καὶ τοῦ ἐν τοῖς ὀνόμασιν (Γ 5, 1009 a 15-22).

Τὸ παραπάνω χωρίο μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ ἓνα τὸν «πατέρα» τῶν ἁμφω λόγων οὔτε μία τὴν αἰτία πού τοὺς δημιούργησε. Γίνεται ἤδη λόγος σ' αὐτὸ γιὰ δύο κατηγορίες στοχαστῶν πού δέχονται τὴν «ἀντίφασιν»: α) αὐτοὺς πού ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως καὶ πού δέονται πειθοῦς καὶ β) αὐτοὺς πού λόγου χάριν λέγουσι¹ καὶ πού τοὺς πρέπει βία, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ σφάλμα τους. Ὑπάρχουν ὅμως μόνο οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες φιλοσόφων ἢ καὶ ἄλλες, πού δὲν ἀναφέρονται ρητὰ ἐδῶ, ἀλλὰ ὑποδηλώνονται σὲ ἄλλα σχετικὰ χωρία τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*; Ἀκόμα, ποιὲς αἰτίες καὶ τί εἶδους παρατηρήσεις παρακίνησαν τοὺς προαριστοτελικούς φιλοσόφους νὰ καταλήξουν στοὺς ἁμφω ἢ ἀντικειμένους λόγους; Ξεκίνησαν ὅλοι ἀπὸ τὰ ἴδια δεδομένα καὶ ἀκολούθησαν τὴν ἴδια πορεία σκέψης ἢ ἔφτασε καθένας τους στὴν «ἀντίφασιν» ἀπὸ διαφορετικούς δρόμους; Σὲ τέτοια καὶ παρόμοια ἐρωτήματα ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ ἀπάντηση ἡ μελέτη αὐτή.

Θὰ συζητήσουμε σύντομα, ἀκολουθώντας κατὰ τὸ δυνατό τὴ σειρά τοῦ

* Ἡ σύντομη αὐτὴ μελέτη προϋποθέτει μίαν ἐκτενέστερη μὲ τίτλο *Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία*, πού θὰ ὑποβληθῇ ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖ, στηριγμένοι στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους *Θεαίτητος* καὶ *Κρατύλος*, καθὼς καὶ σὲ χωρία τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους προσπαθοῦμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι ἡ γνωστὴ φράση τοῦ Πρωταγόρα ἔχει μόνο σχετικιστικὸ καὶ ὄχι καὶ αἰσθησιοκρατικὸ περιεχόμενο καὶ ὅτι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, γεννήθηκε ἀπὸ τὴ διχογνωμία, πού ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους, σχετικὰ μὲ τὴ γένεση καὶ τὴν οὐσία τοῦ κόσμου.

1. Εἶναι φανερό ὅτι στίς ἐκφράσεις οὐ γὰρ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν ... καὶ λόγου χάριν λέγουσιν ... δὲν ἔχουμε τὴν ἐννοία τοῦ λόγου, ὅπως αὐτὴ καταξιώθηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο μέχρι τὸν Πλάτωνα. Ὁ Ross (*Aristotle*, London 1971⁶, 161) ἀποδίδει τὸ λόγου χάριν μὲ τὸ *for argument's sake*. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ ὅτι ἐννοεῖ τὸν ἐν τῇ φωνῇ λόγον καὶ τὸν ἐν τοῖς ὀνόμασιν, πού δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ διάνοια.

κειμένου, τὰ σπουδαιότερα χωρία τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς *χρωμένους τῷ λόγῳ τούτῳ*, δηλαδή τοὺς ὁπαδοὺς τῆς «ἀντίφασης», καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ βγάλουμε ὁρισμένα συμπεράσματα. Κυρίως στὸ Γ, ἀλλὰ καὶ στὸ Κ συζητᾷ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν *βεβαιotáτην πασῶν ἀρχήν*, ὅπως ὀνομάζει τὴν «ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης» (ὅτι ἀποκλείεται τὸ ἴδιο πρᾶγμα νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι ταυτόχρονα), καὶ ἀντικρούει μ' ἓνα πλῆθος ἐπιχειρήματα τὶς ἀπόψεις αὐτῶν ποὺ δέχονται τὴν «ἀντίφαση». Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν χρησιμοποιῇ τὶς ἐκφράσεις: *ἀντίφασις, ἀντιφάσεις, ἄμφω λόγοι, ἀντικείμενοι λόγοι, ἀντικείμεναι φάσεις*, ἐννοεῖ πάντοτε τὴν παραδοχὴ τῆς «ἀντίφασης», ὅτι δηλαδή μπορεῖ τὸ ἴδιο πρᾶγμα νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, νὰ εἶναι γλυκὸ καὶ πικρὸ ταυτόχρονα κτλ. Μὲ τὴν ἴδια ἐννοια θὰ χρησιμοποιοῦμε κι ἐμεῖς τὶς ἐκφράσεις αὐτές. Γιὰ νὰ δηλώσουμε ἀντίθετα τὴν μὴ παραδοχὴ τῆς ἀντίφασης, αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει *βεβαιotáτην πασῶν ἀρχήν*, ὅτι δηλαδή δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ ἴδιο πρᾶγμα νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι συγχρόνως, θὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν καθιερωμένο ὅρο «ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης» (*principium contradictionis*).

Θὰ ἀρχίσουμε τὴ συζήτηση ἀπὸ τὸ 1005 b 25, γυρίζοντας λίγο πιὸ πίσω ἀπ' τὸ χωρίο ποὺ στάθηκε ἡ ἀφετηρία μας, γιὰ ν' ἀκούσουμε τὸ πρῶτο ὄνομα φιλοσόφου, ποὺ δέχεται τὴν ἀντίφαση, τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείτου. Ἀμέσως μετὰ ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ: *χρῶνται δὲ τῷ λόγῳ τούτῳ πολλοὶ καὶ τῶν περὶ φύσεως* (1006 a 2-3). Ἔχουμε λοιπὸν ἤδη μπροστὰ μας μιὰ ὁμάδα φυσικῶν φιλοσόφων, ποὺ δέχονται τὴν ἀντίφαση, καὶ πρῶτον ἀνάμεσα τοὺς τὸν Ἡράκλειτο. Ἡ ἐκφραση *πολλοὶ καὶ τῶν περὶ φύσεως* δείχνει ὅτι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι εἶναι ἓνα μέρος, μιὰ κατηγορία μόνο τῶν *χρωμένων τῷ λόγῳ τούτῳ* καὶ φυσικὰ οἱ πρῶτοι χρονικά, ἀφοῦ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς μνημονεύει πρῶτους καὶ ἡ παράδοση τοὺς ἀναφέρει σὰν πρῶτους φιλοσοφήσαντας.

Στὸ 1007 b 18-26 συναντοῦμε τὰ ὀνόματα τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα:

Ἔτι εἰ ἀληθεῖς αἱ ἀντιφάσεις ἅμα κατὰ τοῦ αὐτοῦ πᾶσαι, δῆλον ὡς ἅπαντα ἔσται ἔν' ἔσται γὰρ τὸ αὐτὸ καὶ τριήρης καὶ τοῖχος καὶ ἄνθρωπος, εἰ κατὰ παντός τι ἢ καταφῆσαι ἢ ἀποφῆσαι ἐνδέχεται, καθάπερ ἀνάγκη τοῖς τὸν Πρωταγόρου λέγουσι λόγον...καὶ γίγνεται δὴ τὸ τοῦ Ἀναξαγόρου, ὁμοῦ πάντα χρήματα ὥστε μηθὲν ἀληθῶς ἐν ὑπάρχειν.

Ἡ ἀναφορὰ στὸν Πρωταγόρα εἶναι ἔμμεση, γίνεται λόγος γιὰ τοὺς *λέγοντας τὸν Πρωταγόρου λόγον*, τοὺς «πρωταγορίζοντες» θὰ λέγαμε κι ὄχι τὸν ἴδιο τὸν Πρωταγόρα². Ἰδιαίτερη σημασία πρέπει ν' ἀποδώσουμε

2. Γιὰ τὸ σχετικὸ προβληματισμὸ βλ. M. Untersteiner, *I Sofisti. Testimonianze e frammenti* 1, Firenze 1961², 49 ἐπ.

στήν έκφραση: καὶ γίνεται δὴ τὸ τοῦ Ἀναξαγόρου ὁμοῦ πάντα χρήματα, ποὺ σημαίνει κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι τὸ κατὰ παντός τι καταφῆσαι ἢ ἀποφῆσαι δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ὁμοῦ πάντα χρήματα, ἀλλὰ γίνεται, καταντᾶ νὰ σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ ὁμοῦ πάντα χρήματα. Μιὰ τέτοια ἐρμηνευτικὴ ἀπόχρωση δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ θεωρητικὴ τοποθέτηση τῶν δύο φιλοσόφων: Τὸ κατὰ παντός τι καταφῆσαι ἢ ἀποφῆσαι, τὸ νὰ ἀποδώσῃ δηλαδὴ κανεῖς καὶ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ μιὰ ιδιότητα στὸ ἴδιο ἀντικείμενο, προϋποθέτει ὅτι αὐτὸ εἶναι οὐδέτερο ἢ ὅτι κλείνει μέσα του καὶ τὶς δύο ἀντιφατικὲς ιδιότητες. Τοῦτο κατὰ τὸν Ἀναξαγόρα συμβαίνει, γιατί κάποτε πρὶν ὁ Νοῦς φέρῃ τάξιν εἰς τὴν ἄμορφον ὕλην, ἦσαν πάντα χρήματα ὁμοῦ, ἐνῶ κατὰ τὸν Πρωταγόρα ἢ τοὺς «πρωταγορίζοντες» ὀφείλεται σὲ ἄλλες αἰτίες: ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενο ἔχει διαφορετικὴ κάθε φορὰ γνώμη γιὰ τὸ ἀντικείμενο (πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος), γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ ἀντικείμενο γίνεται ὑποχρεωτικὰ οὐδέτερο, δὲν ἔχει ἀντικειμενικὰ καμμιά ιδιότητα ἢ κλείνει μέσα του καὶ τὶς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ιδιότητες, ποὺ τοῦ ἀποδίδει τὸ ὑποκείμενο³. Ἔτσι Ἀναξαγόρας καὶ Πρωταγόρας συναντιοῦνται στὸ τέρμα τοῦ δρόμου, ἐνῶ ξεκίνησαν ἀπὸ διαφορετικὸ σημεῖο ὁ καθένας. Ἡ σκέψις τοὺς μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀποτελέσματος ἰδωμένη μπορεῖ νὰ παραλληλισθῇ. Τὸ κοινὸ καὶ στίς δύο περιπτώσεις εἶναι τὸ ὥστε μηθὲν ἀληθῶς ἐν ὑπάρχειν, πρᾶγμα ποὺ ἔχει λογικὴ συγγένεια καὶ μὲ τὸ κατὰ παντός τι καταφῆσαι ἢ ἀποφῆσαι καὶ μὲ τὸ ὁμοῦ πάντα χρήματα, συγγένεια ὅμως ποὺ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ὑστερογενὲς, ποὺ γίνεται καὶ δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς. Στὸ 1009 a 6-16 γίνεται ἄμεσα πιά λόγος γιὰ τὸν Πρωταγόρα, ποὺ κατὰ τὴν παράδοση πρῶτος ἔφη τοὺς ἄμφω ἢ ἀντικειμένους λόγους⁴.

Ἔστι δ' ἀπὸ τῆς αὐτῆς δόξης καὶ ὁ Πρωταγόρου λόγος, καὶ ἀνάγκη ὁμοίως αὐτοὺς ἄμφω ἢ εἶναι ἢ μὴ εἶναι· εἴτε γὰρ τὰ δοκοῦντα πάντα ἐστὶν ἀληθῆ καὶ τὰ φαινόμενα, ἀνάγκη εἶναι πάντα ἅμα ἀληθῆ καὶ ψευδῆ (πολλοὶ γὰρ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις, καὶ τοὺς μὴ ταῦτα δοξάζοντας ἑαυτοῖς διεψεῦσθαι νομίζουσιν· ὥστ' ἀνάγκη τὸ αὐτὸ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι), καὶ εἰ τοῦτ' ἐστίν, ἀνάγκη τὰ δοκοῦντα εἶναι πάντ' ἀληθῆ (τὰ ἀντικείμενα γὰρ δοξά-

3. Ὁ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* 3, Cambridge 1969, 184 προβληματίζεται πάνω στὸ ποιά ἀπὸ τὶς δύο ἀπόψεις —τὸ ἀντικείμενο εἶναι οὐδέτερο ἢ κλείνει μέσα του καὶ τὶς δύο ἀντίθετες ιδιότητες— μπορεῖ κανεῖς νὰ ἀποδώσῃ στὸν Πρωταγόρα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀπασχόλησε, ὅπως φαίνεται, τὸν Πρωταγόρα· τὸ βάρος γι' αὐτὸν πέφτει στὸ Ὑποκείμενο κι ὄχι στὸ Ἀντικείμενο. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τὸ *χρῆμα*, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ σχηματίζει γνώμη γι' αὐτό. Πρέπει νὰ γνῶρισε καὶ νὰ ἔκρινε τὴν φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ καιροῦ του —γι' αὐτὸ ἔχουμε καὶ μαρτυρίες ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν *φυσικόν* (VS 2, A 11)— ἀλλὰ δὲν στάθηκε σ' αὐτήν, στράφηκε πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς πράξεις του.

4. Πρωταγόρας, VS 2, A 1, A 20, B 6a.

ζουσιν ἀλλήλοις οἱ διεψευσμένοι καὶ (οἱ) ἀληθεύοντες· εἰ οὖν ἔχει τὰ ὄντα οὕτως, ἀληθεύουσι πάντες). ὅτι μὲν οὖν ἀπὸ τῆς αὐτῆς εἰσὶ διανοίας ἀμφοτέροι οἱ λόγοι, δηλον⁵.

Ἐχουμε συζητήσει ἄλλοῦ⁶ τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ἔχουμε δείξει ὅτι οἱ ἄμφω ἢ αντικείμενοι λόγοι τοῦ Πρωταγόρα εἶναι συνέπεια τοῦ πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, πὺ κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του πηγάζει ἀπὸ τὴ διαπίστωση ἕκ μέρους του τῆς ἀντιγνωμίας, πὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους. Πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις, καὶ τοὺς μὴ ταῦτὰ δοξάζοντας ἑαυτοῖς διεψεῦσθαι νομίζουσιν. Ἀπὸ ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ Κ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ (1062 b 12 - 1063 a 5), ὅπου συστηματικὰ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ πάντων χρημάτων... καὶ πὺ τὸ ἔχουμε ἀναλύσει στὴν ἐργασία πὺ λίγο πρὶν ἀναφέραμε, βεβαιωνόμαστε ὅτι οἱ πολλοὶ εἶναι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι τῆς προσωκρατικῆς ἐποχῆς.

Ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴ σχετικὴ μὲ τὸν Πρωταγόρα συζήτηση ἐρχόμαστε στὸ χωρίο 1009 a 16 ἐπ., πὺ στάθηκε ἡ ἀφετηρία τῆς μελέτης μας. Σ' αὐτό, ὅπως σημειώσαμε ἤδη στὴν ἀρχή, ἔχουμε δύο ὁμάδες φιλοσοφούντων πὺ δέχονται τὴν ἀντίφαση: α) ὅσους ἕκ τοῦ ἀπορῆσαι κατέληξαν σ' αὐτὴν καὶ χρειάζονται μόνο πειθῶ, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ σφάλμα τους καὶ β) ὅσους λόγου χάριν δέχονται τὴν ἀντίφαση· αὐτοὶ χρειάζονται βία, φυσικὰ λογικὴ βία, γιὰ νὰ θεραπευτοῦν· εἶναι ὁ λογικὸς ἔλεγχος, πὺ παρακάτω ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι τοὺς πρέπει. Στὴ συνέχεια (1009 a 22-30) ἀκοῦμε:

Ἐλήλυθε δὲ τοῖς διαποροῦσιν αὕτη ἡ δόξα ἕκ τῶν αἰσθητῶν, ἡ μὲν τοῦ ἅμα τὰς ἀντιφάσεις καὶ τὰναντία ὑπάρχειν ὁρῶσιν ἕκ ταύτου γιγνόμενα τὰναντία· εἰ οὖν μὴ ἐνδέχεται γίνεσθαι τὸ μὴ ὄν, προὔπηρχεν ὁμοίως τὸ πρᾶγμα ἄμφω ὄν, ὥσπερ καὶ Ἀναξαγόρας μεμίχθαι πᾶν ἐν παντί φησι καὶ Δημόκριτος· καὶ γὰρ οὗτος τὸ κενὸν καὶ τὸ πλήρες ὁμοίως καθ' ὅτι οὖν ὑπάρχειν μέρος, καίτοι τὸ μὲν ὄν τούτων εἶναι τὸ δὲ μὴ ὄν· πρὸς μὲν οὖν τοὺς ἕκ τούτων ὑπολαμβάνοντας ἐροῦμεν ὅτι...

Ἡ ἐκφραση ἐλήλυθε τοῖς διαποροῦσιν αὕτη ἡ δόξα πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν ταυτόσημη μὲ τὴν παραπάνω ὅσοι μὲν γὰρ ἕκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως... Εἶναι φανερὸ ἐπομένως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ἐδῶ τὴν πρώτη ἀπὸ τῆς δύο ὁμάδες φιλοσόφων. Αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς περὶ φύσεως, πὺ, ὅπως μᾶς εἶχε πεῖ (1006 a 2), χρῶνται τῷ λόγῳ τούτῳ, δέχονται δηλαδὴ τὴν ἀντίφαση. Τὰ ὀνόματα ἄλλωστε τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ

5. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ φράσεις μὲ τῆς ὁποῖες ἀρχίζει καὶ τελειώνει τὸ χωρίο: ἔστι δ' ἀπὸ τῆς αὐτῆς δόξης καὶ ὁ Πρωταγόρου λόγος καὶ ὅτι μὲν οὖν ἀπὸ τῆς αὐτῆς εἰσὶ διανοίας ἀμφοτέροι οἱ λόγοι, δηλον. Τὸ ρῆμα ἔστι μὲ τὴν πρόθεση ἀπὸ δείχνουν καὶ τῆς δύο φορές ἀπὸ πὺ κατάγονται οἱ ἄμφω λόγοι. Οἱ λέξεις δόξα καὶ διάνοια φαίνεται νὰ εἶναι ταυτόσημες ἐδῶ. Οἱ ἄμφω ἢ ἀμφοτέροι λόγοι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἴδια διάνοια ἢ δόξα.

6. Βλ. τὴ σημείωση στὸν τίτλο τοῦ ἄρθρου.

τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴ συνέχεια τῆς ἀλυσσίδας, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὸν Ἡράκλειτο, δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βασικὴ διαπίστωση ὅτι στὸν αἰσθητὸ κόσμο ἐναλλάσσονται πάντοτε τὰ ἀντίθετα ἢ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο πρᾶγμα τὰ ἀντίθετα. Ἔτσι, καὶ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, καταλήγουν οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι στὸ ὅτι *προϋπῆρχεν ὁμοίως τὸ πρᾶγμα ἄμφω ὄν*. Ἡ προϋπαρξὴ αὐτὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα μὲ τὸ *μεμίχθαι πᾶν ἐν παντὶ* ἢ μὲ τὸ *ὁμοῦ πάντα χρήματα*, ἐνῶ ἀπὸ τὸ Δημόκριτο μὲ τὸ *ὁμοίως ὑπάρχειν τὸ κενὸν καὶ τὸ πλήρες καθ' ὅτιοῦν μέρος*, ἐφ' ὅσον τὸ πλήρες εἶναι τὸ ὄν, ἐνῶ τὸ κενὸν τὸ μὴ ὄν. Ἐχουμε ἐδῶ συμπυκνωμένη σὲ λίγες γραμμὲς τὴν κοσμοθεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ ἐνῶ εἶναι βασικὰ διαφορετικὲς, καταλήγουν καὶ οἱ δύο στὴν παραδοχὴ τῆς ἀντίφασης. Ὁ Δημόκριτος δέχεται ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ *ἄτομα καὶ κενόν*, δηλαδή μέσα σ' ὅλα τὰ πράγματα ὑπάρχει τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν, ἄρα ἀληθεύει ἡ ἀντίφαση, ἀφοῦ τὸ ὄν, καὶ τὸ μὴ ὄν, εἶναι οἱ δύο κατ' ἐξοχὴν ἀντιφατικὲς ἐννοιες. Ὁ Ἀναξαγόρας πάλι ὑποστηρίζει ὅτι ὅλα εἶναι ἀναμεμιγμένα μὲ ὅλα, τὸ γλυκὸ μὲ τὸ πικρὸ, τὸ ξηρὸ μὲ τὸ ὑγρὸ κλπ., γιατί, πρὶν ὁ Νοῦς θέσῃ σὲ κίνηση καὶ «διακοσμήσῃ» τὴν ἄμορφη μᾶζα, *ἦν πάντα χρήματα ὁμοῦ*. ἄλλὰ καὶ μετὰ τὴν «ἀπόκριση» ποὺ ἔφερε ὁ Νοῦς καὶ τὴ μορφοποίησῃ σὲ καθέκαστα εἶναι φυσικὸ αὐτὰ νὰ διατήρησαν τὶς διαφορετικὲς καὶ ἀντιφατικὲς ιδιότητες, ποὺ εἶχε ἡ πρώτη ὕλη ἀπ' τὴν ὁποία δημιουργήθηκαν. Ἔτσι μπορεῖ τὸ ἴδιο πρᾶγμα νὰ εἶναι καὶ γλυκὸ καὶ πικρὸ κλπ., ἄρα νὰ ἀληθεύῃ ἡ ἀντίφαση.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν ὁμάδα τῶν *διαπορούντων φυσιολόγων* ὑπάρχουν διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν πορεία τῆς σκέψης ποὺ ἀκολούθησε καθένας γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴν ἀντίφαση. Ριζικὴ ὅμως εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ λογαριασμὸ τῶν *διαπορούντων φυσιολόγων* ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τοῦ Πρωταγόρα ἀπὸ τὴν ἄλλη, διαφορὰ ποὺ γίνεται ἐντονὴ, ἐπειδὴ ἡ συζήτηση γιὰ τοὺς *φυσιολόγους* ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὴ συζήτηση γιὰ τὸν Πρωταγόρα. Ἡ δόξα τῶν *διαπορούντων φυσιολόγων* διαμορφώθηκε ἀπὸ παρατηρήσεις πᾶνω στὰ αἰσθητὰ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ *ἅμα τὰς ἀντιφάσεις καὶ τὰναντία ὑπάρχειν ὁρῶσιν ἐκ ταῦτοῦ γιγνώμενα τὰναντία*, δηλαδή ἀπὸ τὸ ὅτι μέσα στὴ φύσῃ ὅλα γίνονται ἀπὸ τὰ ἀντίθετά τους. Ὁ Πρωταγόρου λόγος ἀντίθετα εἶναι ἐξαγόμενο παρατηρήσεων πᾶνω στὰ ἴδια τὰ σκεπτόμενα ἄτομα: *πολλοὶ γὰρ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις... ὥστ' ἀνάγκη τὸ αὐτὸ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι*. Τὸ τέρμα βέβαια καὶ στίς δύο περιπτώσεις εἶναι τὸ ἴδιο: ἡ παραδοχὴ τοῦ παράλογου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη λόγου, ὅτι τὸ *χρῆμα* μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι συγχρόνως, νὰ εἶναι γλυκὸ καὶ πικρὸ ταυτόχρονα. Ὅμως ἡ ἀφετηρία εἶναι κάθε φορὰ διαφορετικὴ: ἡ παρατήρηση τῆς φύσης γιὰ τοὺς *δια-*

ποροῦντας φυσιολόγους, ἡ παρατήρηση τῆς πορείας τῆς μέχρι τότε φιλοσοφίας γιὰ τὸν Πρωταγόρα. Ἔχουμε λοιπὸν σαφῆ καὶ πλήρη διαχωρισμὸ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πρωταγόρα ἀπὸ τῶν *φυσιολόγων*⁷. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μποροῦμε ἴσως νὰ διακρίνουμε μιὰ ὑποδιαίρεση τῆς ομάδας τῶν *διαπορούντων* παδῶν τῆς ἀντίφασης, ἡ ὁποία πρὸς τὸ παρὸν φαίνεται ὅτι περιλαμβάνει μόνο τὸν Πρωταγόρα.

Ὁ κατάλογος τῶν *διαπορούντων φυσιολόγων* συμπληρώνεται μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸν Παρμενίδη καὶ τὸν Ὅμηρο. Ἀκοῦμε δύο φορές ἀκόμα τὸ ὄνομα τοῦ Δημοκρίτου καὶ μία τοῦ Ἀναξαγόρα, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσχολεῖται μ' αὐτούς, ποὺ ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι *ὑπέλαβον οὕτως*. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1009 a 38 κάτι ἔχει ἀλλάξει: ἡ φράση *ὁμοίως δὲ καὶ ἡ περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθεια ἐνίοις ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἐλήλυθεν* τὸ δηλώνει καθαρά. Βέβαια οἱ *ἐνιοι* αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄλλοι ἀπ' τοὺς *περὶ φύσεως*, ὅμως τώρα ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συζητᾷ τὶς γνῶμες τους, τὶς σχετικὲς μὲ τὴν κοσμογονία, ἀλλὰ τὴ γνωσιοθεωρία, θὰ λέγαμε. Κάνει λόγο γιὰ τὴ σχέση ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας καὶ ἀνθρώπινης νόησης. Μόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία ἰδωμένη παίρνει νόημα ἡ παράθεση φράσεων, διαφορετικῶν κατὰ τὰ ἄλλα στοχαστῶν, ὅπως τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Παρμενίδη καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα (1009 b). Ὅλοι αὐτοὶ *γεγέννηται ἐνοχοι*, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης, *διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν φρόνησιν... τὴν αἴσθησιν* γιὰ τὸ ὅτι βασίζονται τὴ διάνοηση στὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων. Αὐτὴ ἡ κατηγορία ἀποδίδεται ἀκόμα καὶ στὸν Παρμενίδη. Οἱ ἀναφερόμενοι

7. Ἔτσι μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ παραδιδόμενη πολεμικὴ τοῦ Δημοκρίτου πρὸς τὸν Πρωταγόρα (Δημόκριτος, VS 2, A 114, B 156). Ὁ Δημόκριτος κατηγορεῖ τὸν Πρωταγόρα, ἐπειδὴ δικαιώνει τὶς διαφορετικὲς γνῶμες (*πᾶσα φαντασία*) τοῦ καθενὸς ὑποκειμένου, ἐνῶ ὁ ἴδιος πιστεύει ἀκόμα στὴν καθολικότητα τοῦ Λόγου ἢ ἔστω τοῦ Λόγου καὶ τῶν Αἰσθήσεων καὶ μετατοπίζει στὰ πράγματα τὴ δυσκολία τῆς γνωστικῆς μας προσέγγισης: *ἤτοι οὐθέν ἀληθές ἢ ἡμῖν γ' ἄδηλον* (δ.π. A 112): ἡ τίποτα δὲν εἶναι ἀληθινὸ ἢ εἶναι ἄδηλο σὲ μᾶς, ἐμεῖς πάντως δὲν εὐθυνόμαστε γιὰ τὸ ἄδηλον ἢ τὸ μὴ ἀληθές τοῦ πράγματος. Ἀντίθετα ὁ Πρωταγόρας ρίχνει τὴν εὐθύνη σὲ μᾶς καὶ μᾶς κάνει μέτρο τῆς πραγματικότητας, μᾶς φέρνει στὸ κέντρο τοῦ κύκλου· δέχεται λοιπὸν τὰ βέλη τοῦ συμπολίτη του, γιατί γιὰ τὸ Δημόκριτο τὸ ἄτομο βρίσκεται ἀκόμα κάπου στὴν περιφέρεια. Ὁ Δημόκριτος κατακρίνει τὸν ὑποκειμενισμό ἢ σχετικισμό τοῦ Πρωταγόρα, ποὺ κακῶς ἔχουμε συνηθίσει νὰ τὸν συνδέουμε μὲ αἰσθησιοκρατία· αὐτὴν θὰ τὴν δεχόταν ὁ Δημόκριτος, ἂν ἦταν καθολικὴ, γιατί εἶναι γεγονὸς ὅτι κι ὁ ἴδιος δὲν ἀπορρίπτει τὶς αἰσθήσεις σὰν γνωσιοθεωρητικὴ πηγή. Διαφορετικὰ ἐρμηνεύει τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ὁ Φ.Κ. Βῶρος (*Ἐν βυθῷ ἢ ἀλήθεια*, «Φιλοσοφία» 2 [1972] 147), ἀκολουθώντας τὴ γνώμη τοῦ E. Kapp («Gnomon» 12 [1936] 165). Τὸ θεωρεῖ ὄχι σὰν πεποίθηση τοῦ ἴδιου τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Πρωταγόρα. Ὅμως τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο, ὅπου ἐνσωματώνεται τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, δὲν ἔχει καθόλου τέτοιο χαρακτήρα· ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀναφέρει ὡς γνώμη τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ μαζί μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ ἄλλους τοιαύταις δόξαις *γεγέννηται ἐνοχοι* (1009 b 16-17).

στίχοι του: ὥς γὰρ ἐκάστοτ' ἔχει κρᾶσιν μελέων πολυκάμπτων, | τὼς νοὸς ἀνθρώποισι παρίσταται . . | . . . τὸ γὰρ πλεόν ἐστὶ νόημα, πὺ βέβαια παρουσιάζουν πολλὰ προβλήματα ἐρμηνείας, φέρονται νὰ ταυτίζουν τὸ αἰσθάνεσθαι μὲ τὸ φρονεῖν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Θεόφραστος⁸. Ἀνάλογα ὁ Ἐμπεδοκλῆς πιστεύει ὅτι: ὅσσον <δ'> ἄλλοιοι μετέφυν, τόσον ἄρ σφισιν αἰεὶ | καὶ τὸ φρονεῖν ἄλλοῖα παρίστατο, δέχεται δηλαδὴ διαφοροποίηση τοῦ φρονεῖν, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκάστοτε φυσικὴ κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ταυτίζει τὸ φρονεῖν μὲ τὸ αἰσθάνεσθαι⁹.

Καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης, διδάσκει τοὺς μαθητὲς του ὅτι τοιαῦτ' αὐτοῖς ἔσται τὰ ὄντα οἷα ἂν ὑπολάβωσιν. Ἡ φράση αὕτη, ἐπειδὴ θυμίζει τὴν πλατωνικὴ ἀπόδοση τῆς Ἀνθρωπος-Μέτρο φράσης τοῦ Πρωταγόρα, τὸ οἷα μὲν ἕκαστα ἐμοὶ φαίνεται τοιαῦτα μὲν ἔστιν ἐμοί, στάθηκε αἰτία νὰ συσχετισθῇ ὁ Πρωταγόρας μὲ τὸν Ἀναξαγόρα¹⁰, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλους φυσικοὺς φιλοσόφους, ὥς πρὸς τὶς σχετικιστικὲς του τάσεις, πὺ φυσικὰ δὲν εἶναι ἄσχετες μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς ἀντίφασης. Ὁ Guthrie¹¹ θεωρεῖ τὸν Πρωταγόρα ἔντονα ἐπηρεασμένον ἀπὸ τοὺς φυσιολόγους καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ σύγχρονό του Ἀναξαγόρα, παραπέμπει μάλιστα στὰ χωρία τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* πὺ συζητᾶμε (1009 b 15 ἐπ.), γιὰ νὰ στηρίξη τὴν ἄποψή του αὕτη. Ὅπως ὅμως παρατηρήσαμε, ὁ Ἀριστοτέλης κάνει λόγο γιὰ τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους, ἀφοῦ ἔχει κλείσει τὴ συζήτηση γιὰ τὸν Πρωταγόρα καὶ μάλιστα μὲ τὴ διευκρίνηση ὅτι οὐχ ὁ αὐτὸς τρόπος πρὸς ἅπαντας τῆς ἐντεύξεως οἱ μὲν . . . οἱ δέ . . . Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐξετάσαμε ἤδη τὸ πὼς οἱ φυσιολόγοι καταλήγουν στὴν ἀντίφαση. Ὁ Ἀναξαγόρας εἰδικὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μεμῖχθαι πᾶν ἐν παντὶ καὶ τὸ πάντα ἦν ὁμοῦ· ἀπὸ τὴν ἴδια θεωρητικὴ πίστιν κινημένος διδάσκει καὶ τὸ τοιαῦτ' αὐτοῖς ἔσται . . . Τὸ τελευταῖο συμβαίνει, γιὰτὶ μέσα στὰ ὄντα ἐνυπάρχουν ὅλες οἱ ιδιότητες, ἀφοῦ κάποτε ἦταν ὅλα ἀναμεμιγμένα μὲ ὅλα, ἦταν ὅλα ἓνα ἄμορφο ὑλικὸ μῖγμα. Γι' αὐτὸ πάντοτε —καὶ μετὰ τὴ διαμόρφωσή τους ἀπὸ τὸ Νοῦ— τὰ ὄντα διατηροῦν κάτι ἀπὸ ὅλα. Ἔτσι δὲν θὰ κἀν λάθος ὅποιος τὰ ἐκλάβῃ οἷα ἂν ὑπολάβῃ αὐτά, δηλαδὴ τὸ ἴδιο δίκιο θὰ ἔχῃ κι αὐτὸς πὺ θὰ τὰ πάρῃ γιὰ πικρὰ κι αὐτὸς πὺ θὰ τὰ θεωρήσῃ γλυκὰ κτλ. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ὅτι, μολονότι οἱ δύο φράσεις, τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Πρωταγόρα —τοῦ τελευταίου μάλιστα παραλλαγμένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα— ἤχοῦν παρόμοια, προέρχονται ἀπὸ τελείως διαφορετικὸ τρόπο ὁράσεως.

8. Παρμενίδης, VS 1, A 46. Γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση βλ. Guthrie 2, 67-68.

9. Ἐμπεδοκλῆς, VS 1, B 106, 108.

10. Πρβλ. Guthrie 2, 319-320.

11. Ὁ.π. 3, 171.

Τελευταῖο ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ὅμηρου (1009 b 28-33) :

Φασὶ δὲ καὶ τὸν Ὅμηρον ταύτην ἔχοντα φαίνεσθαι τὴν δόξαν, ὅτι ἐποίησε τὸν Ἔκτορα... κείσθαι ἀλλοφρονέοντα, ὥς φρονοῦντας μὲν καὶ τοὺς παραφρονοῦντας ἀλλ' οὐ ταυτά. δῆλον οὖν ὅτι, εἰ ἀμφοτέραι φρονήσεις, καὶ τὰ ὄντα ἅμα οὕτω τε καὶ οὐχ οὕτως ἔχει.

Ἡ πρώτη λέξη τοῦ χωρίου ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώνεται δὲν εἶναι τοῦ Ὅμηρου, ἀλλὰ κάποιων «διαφωτισμένων» ἐρμηνευτῶν του. Ὅπως κι ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ σημαντικὸ καὶ πραγματικὰ ἐντυπωσιακὸ γεγονὸς εἶναι, ὅτι κάποιοι μακρυνοὶ μας πρόγονοι, χωρὶς νὰ ἔχουν γνωρίσει τὴν ψυχανάλυση καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν μυηθῇ στὴν ἀντιψυχιατρικὴ, κατάλαβαν ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχη καὶ «ἄλλη φρόνηση», ποὺ δὲν ἔχουμε δικαίωμα νὰ τὴν ἀπορρίπτουμε σὰν παραφροσύνη. Αὐτὸ τοῦλάχιστο δηλώνει τὸ φρονοῦντας μὲν καὶ τοὺς παραφρονοῦντας ἀλλ' οὐ ταυτά, ποὺ ἀναφέρεται σὰν ἐρμηνεία τοῦ ὁμηρικοῦ ἀλλοφρονέοντα. Βέβαια τὴν παρατήρηση αὐτὴ δὲν τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν, ὅσο ξέρουμε, ψυχολογικά, ἀλλὰ μόνο λογικά, αὐτὸ ὅμως δὲν τοὺς στερεῖ τὴν τιμὴ ὅτι πρῶτοι αὐτοὶ τὴν ἔκαναν. Ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει «φρόνηση τῆς παραφροσύνης» καὶ «φρόνηση τῆς σωφροσύνης», ὅπως δηλώνει ἡ ἀριστοτελικὴ ἐκφραση *εἰ ἀμφοτέραι φρονήσεις*, δίνει ἀφορμὴ σὲ κάποιους ἀντιφάσκοντας ἐρμηνευτὲς τοῦ Ὅμηρου, νὰ σκεφθοῦν ὅτι, ἀφοῦ αἱ φρονήσεις εἶναι δύο εἰδῶν, καὶ τὸ ἀντικείμενό τους, δηλαδή τὰ ὄντα, μποροῦν νὰ ἔχουν οὕτω τε καὶ οὐχ οὕτως, ἄρα ν' ἀληθεύῃ ἡ ἀντίφαση.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι οἱ διαποροῦντες φυσιολόγοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀπορῆσαι ποὺ τοὺς συνδέει ἔχουν ἀκόμα κάτι κοινό, δίνουν σημασία στὴν αἴσθησι καὶ τὰ αἰσθητά: *ἐλήλυθε τοῖς διαποροῦσιν αὕτη ἡ δόξα ἐκ τῶν αἰσθητῶν* (1009 a 22-23). Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης συγκεφαλαιώνει τὰ σχετικὰ μ' αὐτοὺς στὸ 1010 a 1-3: *αἷτιον δὲ τῆς δόξης τούτοις ὅτι περὶ τῶν ὄντων μὲν τὴν ἀλήθειαν ἐσκόπουν, τὰ δ' ὄντα ὑπέλαβον εἶναι τὰ αἰσθητά μόνον*. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ θυμώμαστε, γιὰ ν' ἀντιδιαστείλουμε τοὺς φυσιολόγους ἀπὸ μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀπορούντων, ποὺ ἡ ἀπορία τους ὅμως δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν αἴσθησι καὶ τὰ αἰσθητά.

Μ' αὐτοὺς ἀσχολεῖται ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀμέσως ἐπόμενη παράγραφο 6 (1011 a 3-10) :

Εἰσὶ δὲ τινες οἱ ἀποροῦσι καὶ τῶν ταῦτα πεπεισμένων καὶ τῶν τοὺς λόγους τούτους μόνον λεγόντων· ζητοῦσι γὰρ τίς ὁ κρίνων τὸν ὑγιαίνοντα καὶ ὅλως τὸν περὶ ἕκαστα κρινούντα ὀρθῶς. τὰ δὲ τοιαῦτα ἀπορήματα ὁμοιά ἐστι τῷ ἀπορεῖν πότερον καθεύδομεν ἢ ἐγρηγόραμεν, δύνανται δ' αἱ ἀπορίαι αἱ τοιαῦται πᾶσαι τὸ αὐτό· πάντων γὰρ λόγον ἀξιοῦσιν εἶναι οὗτοι· ἀρχὴν γὰρ ζητοῦσι, καὶ ταύτην δι' ἀποδείξεως λαμβάνειν ... φανεροὶ εἰσιν.

Βέβαια ἀποροῦσι καὶ αὐτοὶ καὶ ἀνήκουν ὥς πρὸς αὐτὸ στὴν ἴδια μὲ τοὺς φυσιολόγους κατηγορία, ὅμως δὲν ἔχουν, ὅπως εἶπαμε, καμμιά σχέση μὲ τὴν αἴσθησι καὶ τὰ αἰσθητά. Ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ K 1063 b

εἶναι οἱ ἐκ λόγον τὰς εἰρημένας ἀπορίας ἔχοντες, ἐνῶ οἱ προηγούμενοι ἦταν οἱ διαποροῦντες ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν.

Τὸ ἐρώτημα τίς ὁ κρίνων τὸν ὑγιαίνοντα καὶ ὅλως τὸν περὶ ἕκαστα κρινοῦντα ὀρθῶς μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενά του, ποὺ λέγονται ἢ ὑποδηλώνονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δείχνει μιὰ τελείως ἀντιαυταρχικὴ τοποθέτηση αὐτῶν ποὺ τὸ ἔθεσαν, τοποθέτηση ἄκρως σύγχρονη, ποὺ ἀρνεῖται νὰ ὑποκλιθῇ σὲ ὁποιαδήποτε αὐθεντία· ὅχι βέβαια ἀπὸ ἀντίδραση στὸ κατεστημένο, ἀλλὰ ἀπὸ θεωρητικὴ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἂν ὑπάρχη πραγματικὰ αὐθεντία, ἂν ὑπάρχη πραγματικὰ ὀρθῶς καὶ μὴ ὀρθῶς κρίνων. Γιὰ νὰ καταλήξῃ ὁμως κανεὶς σ' αὐτὴ τὴν ἀπορία πρέπει νὰ ἔχη φτάσει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὠριμότητας καὶ συνειδησιακῆς ἀναδίπλωσης ἢ νὰ εἶναι ἐπιπόλαιος, πρᾶγμα ποὺ δὲ φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τοὺς τινὰς ἀποροῦντας τοῦ χωρίου μας. Τὸ κρίσιμο λοιπὸν ἐρώτημα τίς ὁ κρίνων... , γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτό, καθὼς καὶ τὸ συγγενικὸ καθεύδομεν νῦν ἢ ἐγρηγόραμεν, ποὺ μᾶς θυμίζει ἀνάλογες πλατωνικὲς ἀναφορές, ἀφήνουν ἀδιάφορο ἢ μᾶλλον ἐξοργίζουν τὸν ὀρθολογιστὴ Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος καταλήγοντας καὶ καταδικάζοντας τοὺς τινὰς αὐτούς, τοὺς καταλογίζει ὅτι λόγον ζητοῦσιν ὧν οὐκ ἔστι λόγος (1011 a 12), κατηγορία ποὺ δικαιολογεῖ τὸ χαρακτηρισμὸ τους σὰν ἐκ λόγου... ἀπορίας ἔχοντας (1063 b 8).

Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε ἀκόμα λίγο στὸ χωρίο αὐτὸ καὶ νὰ προσέξουμε τὴν ἐξῆς παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλους: ὅτι γε πεπεισμένοι οὐκ εἰσὶ, φανεροὶ εἰσιν ἐν ταῖς πράξεσιν (1011 a 10). Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ μὴ θαυμάσῃ κανεὶς τὴν ἀρράγιστη ἐνότητα καὶ συνέπεια τοῦ «κλασσικοῦ ἀνθρώπου», ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ Ἀριστοτέλης, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ θέλει ἀπόλυτη συνέπεια ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁμως εἶναι δύσκολο ν' ἀρνηθῇ κανεὶς μιὰ κάποια ἀναγνώριση σ' αὐτούς, ποὺ ζώντας ἤδη μέσα στὸ λογικὸ σχῆμα τοῦ ἐγρηγορότος καὶ τοῦ ὑγιῶς κρίνοντος, ἀναρωτιοῦνται ἂν τελικὰ ἡ ἀλήθεια βρίσκεται μέσα σ' αὐτὸ ἢ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀναζητήσῃ καὶ πέρα ἀπ' αὐτό.

Τὸ τέλος τῆς συζήτησης μᾶς ἐπαναφέρει στὸ βασικὸ μας πρόβλημα καὶ μᾶς θυμίζει μὲ τὸ οὗτοι μὲν οὖν ῥαδίως ἂν τοῦτο πεισθεῖεν (1011 a 13), ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ ξεχωριστὴ κατηγορία στοχαστῶν, ποὺ, ὅπως εἶπαμε, τοὺς χαρακτηρίζει μὲ τὴν ἔκφραση λόγον... ζητοῦσιν ὧν οὐκ ἔστι λόγος (1011 a 12), ἔκφραση ἀνάλογη μ' αὐτὴν τοῦ Κ τοὺς ἐκ λόγου τὰς εἰρημένας ἀπορίας ἔχοντας (1063 b 8). Αὐτοὺς τοὺς ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τοὺς ἀμέσως ἐπόμενους, τοὺς ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντας (1011 a 15), ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνοι κατὰ τὴ γνώμη του καὶ ποὺ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φυλαγώμαστε ἀπ' αὐτούς: φυλακτέον τοῖς τὴν βίαν ἐν τῷ λόγῳ ζητοῦσιν... (1011 a 21). Ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀρχίζει κάθε φορὰ ἡ συζήτηση: εἰσὶ δέ τινες οἱ... καὶ οἱ δ' ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντες... , εἶναι φανερό

ὅτι ἔχουμε δύο ξεχωριστὲς κατηγορίες, πρόβλημα εἶναι τὸ ποιοὶ ἀνήκουν στὴν καθεμίᾳ. Οἱ στοχαστὲς τῆς δεύτερης ομάδας, οἱ ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντες, πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς λόγου χάριν λέγοντας τοῦ 1009 a, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα τοὺς ἀντικρούση, καταλήγει: ἀλλ'... ἀνάγκη λέγειν τοῖς μὴ δι' ἀπορίαν ἀλλὰ λόγου χάριν λέγουσιν (1011 b 1-3). Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ μὲ τὴν τελευταία φράση του ἀντιδιαστέλλει τοὺς λόγου χάριν λέγοντας ἢ ἀλλιῶς τοὺς ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντας ἀπ' ὅλους, ὅσοι ἀποροῦσιν εἴτε ἐκ λόγου εἴτε ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν.

Στὸ 1011 b 13 ἐπ. ἀκοῦμε τὴ γενικὴ συγκεφαλαίωση καὶ κατακλείδα ὅλων τῶν προηγούμενων: *Ὅτι μὲν οὖν βεβαιωτάτη δόξα πασῶν τὸ μὴ εἶναι ἀληθεῖς ἅμα τὰς ἀντικειμένας φάσεις, καὶ τί συμβαίνει τοῖς οὕτω λέγουσι, καὶ διατὶ οὕτω λέγουσι, τοσαῦτα εἰρήσθω.* Ἔχουμε λοιπὸν ἄλλη μιὰ ἀπερίφραστη διαβεβαίωση ὅτι εἶναι περισσότεροι ἀπὸ ἓνας οἱ λέγοντες τὰς ἀντικειμένας φάσεις καὶ πολλὰς οἱ αἰτίες, τὰ «διατί», ἀπὸ τὰ ὅποια αὐτὲς γεννήθηκαν¹².

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ποὺ ἀρχίζει στὸ 1011 b 23, περιλαμβάνει τὸ συγγενικὸ μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης» πρόβλημα, ὅτι ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχῃ ἐνδιάμεση κατάσταση ἀνάμεσα στὴν κατάφαση καὶ τὴν ἀπόφαση. Ἀνάμεσα στὸ «εἶναι ἄνθρωπος» καὶ στὸ «δὲν εἶναι ἄνθρωπος» δὲν στέκει λογικὰ τρίτη κρίση· εἶναι ἢ «ἀρχὴ τῆς τοῦ μέσου ἢ τρίτου ἀποκλείσεως», σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ὀρολογία (*principium exclusi tertii*). Κι ἐδῶ ποὺ ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀντίφαση, ἀλλὰ γιὰ τὸ οὐδὲ μεταξὺ ἀντιφάσεως ἐνδέχεται εἶναι οὐδὲν (1011 b 23), ἀκοῦμε πάλι τὴν ἔκφραση *εἰ μὴ λόγου ἔνεκα λέγεται*, πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ὑπῆρχαν αὐτοί, πού, χωρὶς σοβαρὰ ἐπιχειρήματα, μόνο γιὰ νὰ ποῦν κάτι ἀντίθετο ἀπὸ τὸ συνομιλητὴ τους, «ἔλεγαν τὴν ἀντίφαση» ἢ ὑποστήριζαν τὸ «μεταξὺ τῆς ἀντιφάσεως». Πρέπει λοιπὸν τοὺς λόγου ἔνεκα ἢ

12. Ἀξίζει ἀκόμα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης τὴ χαρακτηρίζει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς *βεβαιωτάτην πασῶν δόξαν*, ἐνῶ στὸ 1005 b 22-23 τὴν εἶχε χαρακτηρίσει ὡς *βεβαιωτάτην πασῶν ἀρχήν*. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ λέξη *δόξα* δὲν σημαίνει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅ,τι γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἀφοῦ συνδέεται μὲ τὸ ἐπίθετο *βεβαιωτάτη* καὶ ἀντικαθιστᾷ τὴ λέξη *ἀρχή*. Ἀνάλογα θὰ μπορούσε νὰ σκεφθῇ κανεὶς καὶ γιὰ τὴν ἔκφραση *ἢ περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθεια ἐνίοις ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἐλήλυθεν*... (1009 b 1), ὅπου ἡ λέξη *φαινόμενα*, ἂν εἶχε τὸ πλατωνικὸ τῆς νόημα, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπίπτῃ σημασιολογικὰ μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη *αἰσθητὰ* κι ἔτσι ὅλη ἡ φράση νὰ χάνῃ τὸν λογικὸ τῆς εἰρμό. Αὐτὲς καὶ ἄλλες παρατηρήσεις μᾶς προσανατολίζουν στὴν ἰδέα ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν ὀρισμένες οὐσιαστικὲς διαφοροποιήσεις τῆς πλατωνικῆς ὀρολογίας, ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν. Μιὰ τέτοια ἐργασία θὰ βοηθοῦσε πολὺ στὴν προσπάθεια νὰ ἐκμεταλλευθοῦμε τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία.

λόγου χάριν λέγοντας, νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε σὲ κάποιους ἐριστικούς κι ὄχι θεωρητικούς τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης, στὸ διάλογο *Εὐθύδημος*, ἀπευθύνεται στὸ Διονυσόδωρο, χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἐκφραση : *Λόγου ἔνεκα, ὦ Διονυσόδωρε, λέγεις τὸν λόγον, ἵνα δὴ ἄτοπον λέγῃς, ἢ ὥς ἀληθῶς δοκεῖ σοι οὐδεὶς εἶναι ἀμαθὴς ἀνθρώπων ;* (286 d). Καὶ πραγματικὰ ὁ Εὐθύδημος καὶ ὁ Διονυσόδωρος, ἔτσι ποὺ τοὺς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, εἶναι κλασσικὲς περιπτώσεις τῶν *λόγου χάριν λεγόντων τὴν ἀντίφασιν*. Εἶναι οἱ δεξιότητες τοῦ λόγου, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ἀντίφασιν, γιὰ νὰ καταπλήξουν τὸ ἀκροατήριό τους, κι ὄχι ἐπειδὴ κατέληξαν σ' αὐτὴν ἀπὸ θεωρητικὲς ἀπορίες. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ὁ Πλάτων παρομοιάζει τοὺς δύο παραπάνω σοφιστὲς *ὑδρα καὶ καρκίνω* (*Εὐθύδημος* 297 c), ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς παραγγέλλει : *φυλακτέον τοῖς τὴν βίαν ἐν τῷ λόγῳ ζητοῦσιν*. Πρέπει καὶ οἱ δύο φιλόσοφοι νὰ εἶχαν στὸ νοῦ τους τὴν ἴδια κατηγορία ἀνθρώπων, τοὺς σοφιστὲς καὶ λογορήτορες τοῦ 4ου αἰῶνα π. Χ., αὐτοὺς, ποὺ ἐκμεταλλεύτηκαν τὰ θεωρητικὰ ἐπιτεύγματα τῶν μεγάλων δασκάλων καὶ παρίσταναν τοὺς θαυματοποιοὺς τοῦ λόγου, αὐτοὺς, ποὺ κατάντησαν τοὺς ἀντικειμένους λόγους ἀπλὸ λογοπαίγνιο. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἐξηγεῖ, πῶς κατέληξαν αὐτοὶ στὴν ἀντίφασιν : *ὅταν... λύειν μὴ δύνωνται λόγους ἐριστικούς, ἐνδόντες τῷ λόγῳ σύμφασιν ἀληθὲς εἶναι τὸ συλλογισθὲν καὶ συνεχίζει : οἱ μὲν οὖν διὰ τοιαύτην αἰτίαν λέγουσιν, οἱ δὲ διὰ τὸ πάντων ζητεῖν λόγον* (1012 a 18-21). Εἶναι ὀλοφάνερη ἡ διαφορὰ ποιότητος ἀνάμεσα στὶς δύο ομάδες στοχαστῶν : οἱ πρῶτοι εἶναι οἱ ἐριστικοί, οἱ δεύτεροι οἱ θεωρητικοί.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ὁ Ἀριστοτέλης γυρίζει πάλι στοὺς φυσιολόγους (1012 a 24-28) :

Ἔοικε δ' ὁ μὲν Ἡρακλείτου λόγος, λέγων πάντα εἶναι καὶ μὴ εἶναι, ἅπαντα ἀληθῆ ποιεῖν, ὁ δὲ Ἀναξαγόρου, εἶναι τι μεταξὺ τῆς ἀντιφάσεως, πάντα ψευδῆ· ὅταν γὰρ μιχθῇ, οὔτε ἀγαθὸν οὔτε οὐκ ἀγαθὸν τὸ μῖγμα, ὥστ' οὐδὲν εἰπεῖν ἀληθές.

Παρ' ὅλο λοιπὸν ποὺ καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία τῶν *διαπορούντων* φυσικῶν φιλοσόφων, πάλι μπορεῖ νὰ διακρίνη κανεὶς διαφορὲς, ὡς πρὸς τὸν τρόπο, ποὺ καθένας τους καταλήγει στὴν ἀντίφασιν. Τὸ ἴδιο εἶχαμε διαπιστώσει καὶ παραπάνω γιὰ τὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Ἀναξαγόρα (1009 a 25-29). Γιὰ τὸν τελευταῖο ἰδιαίτερα ὅ,τι ἀκοῦμε ἐδῶ ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὴν εἰκόνα, ποὺ μέχρι τώρα ἔχουμε σχηματίσει γι' αὐτόν : δέχεται τὴν ἀντίφασιν καὶ τὴ συγγενικὴ μ' αὐτὴν ἄποψη, τὸ *εἶναι τι μεταξὺ τῆς ἀντιφάσεως*, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ πίστη πῶς, *ὅταν μιχθῇ, οὔτε ἀγαθὸν οὔτε οὐκ ἀγαθὸν τὸ μῖγμα* (1012 a 27-28). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ προϋποθέτει καὶ συγχρόνως προεκτεί-

νει τὸ μεμῖχθαι πᾶν ἐν παντὶ (1009 a 27) καὶ τὸ ὁμοῦ πάντα χρήματα (1007 b 26). Ἀκόμα δικαιολογεῖ, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη τίποτε ἀμιγές, οὔτε ἀγαθὸν οὔτε οὐκ ἀγαθόν, καὶ γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ κανεῖς, ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀπόλυτα ἀγαθό, γλυκό, ψυχρὸ κλπ. Ὅλα τὰ πράγματα σύμφωνα με τὴν ἀναξαγόρεια ἀρχή : (1) εἶναι καὶ δὲν εἶναι γλυκά, πικρά, ἀγαθὰ κλπ., καὶ (2) εἶναι μεταξὺ τοῦ γλυκοῦ καὶ τοῦ πικροῦ, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἄρα ἀληθεύει (1) ἡ ἀντίφαση καὶ (2) τὸ μεταξὺ τῆς ἀντιφάσεως.

Στὸ Κ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ἔχουμε δύο ὁλόκληρα κεφάλαια (5 καὶ 6), ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικρούει τὴν ἀντίφαση. Στὴν πρώτη ἀκοῦμε γνωστά μας κι ἀπὸ τὸ Γ ἐπιχειρήματα, καὶ κυρίως ὅτι ἀπλῶς δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη γιὰ τὸ ὅτι ἀληθεύει ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης» κι ὅτι μπορούμε μόνο νὰ δείξουμε στὸν *λέγοντα* τὰς ἀντικειμένους φάσεις ἓνα ἀντικείμενο, ποὺ ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι ταυτόχρονα τὸ ἴδιο. Στὴ συνέχεια ἔχουμε τὴν ἐπίσης γνωστὴ ἐπιχειρηματολογία ὅτι, ἂν ἀληθεύῃ ἡ ἀντίφαση, τότε καταργεῖται ἡ *λόγου κοινωνία*, γιατί ἡ λέξη δὲν θὰ δηλώνῃ πιά ἓνα μόνο ἀντικείμενο, ἀλλὰ πολλὰ κι ἔτσι θὰ ἐπέλθῃ σύγχυση καὶ ἀσυνεννοησία¹³. Πρὸς τὸ τέλος τῆς παραγράφου ἀκοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ μάλιστα ὅτι ἂν κανεῖς τὸν «ρωτοῦσε» μετὰ τὸν τρόπο, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης «ρωτᾷ» δηλαδή μετὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία, ποὺ αὐτὸς χρησιμοποιοῖ, θὰ τὸν ἀνάγκαζε νὰ παραδεχτῇ, ὅτι ἀποκλείεται νὰ ἀληθεύῃ ἡ ἀντίφαση. Ὁ Ἀριστοτέλης συνεχίζει κατακρίνοντας ὡς ἐξῆς τὸν Ἡράκλειτο : οὐ συνιεῖς ἑαυτοῦ τί ποτε λέγει, ταύτην ἔλαβε τὴν δόξαν (1062 a 35). Ἐδῶ πρέπει βέβαια νὰ θαυμάσουμε τὴν ὑγιᾶ αὐτοπεποίθηση τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ φτειάχνοντας τὸ δικό του οἰκοδόμημα, γκρεμίζει τὰ προηγούμενα καὶ φυσικὰ αἰσθάνεται ὑπεροχὴ ἀπέναντι στοὺς δημιουργοὺς τοὺς, δὲν μπορούμε ὅμως νὰ μὴ νιώσουμε μιὰ κάποια ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦμε, ὅτι ἓνας Ἡράκλειτος δὲν καταλαμβάνει «τί τοῦ γινόταν» καὶ γι' αὐτὸ ταύτην ἔλαβε τὴν δόξαν.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο 6 ἀρχίζει μετὰ τὸν Πρωταγόρα καὶ τὴν Ἀνθρῶπος - Μέτρο φράση του, ποὺ συνέπειά της εἶναι αἱ ἀντικείμενοι φά-

13. Ἡ ἐπιταγὴ νὰ σωθῇ τὸ διαλέγεσθαι καὶ ἡ *λόγου κοινωνία*, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει ὡς ἐπιχείρημα, ἐκφράζει τὸν μεταφυσικὸ πόθο τοῦ ἀνθρώπου γιὰ συνταύτιση, γιὰ λογικὴ τάξη καὶ ἐπικοινωνία. Οἱ ἀντιφάσκοιτες πάλι, μετὰ τὴ λογικὴ μόνωση ποὺ δέχονται, ἐκφράζουν τὴν τραγικὴ συναίσθηση, ὅτι παρὰ τίς προσπάθειες καθένας μας εἶναι καὶ παραμένει μόνος, ἄποψη ποὺ ἀπὸ ἄλλη, ψυχολογικὴ σκοπιὰ, δέχονται πολλοὶ σύγχρονοι. Ἄν συνθέσῃ κανεῖς τίς δύο αὐτὲς τάσεις, ἔχει πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ γνήσια πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν συνοδεύει πάντοτε ἡ ἀντινομία : πραγματοποίηση τοῦ διαλέγεσθαι - συναίσθησις πῶς, ὅ,τι κι ἂν κάνῃ, παραμένει μόνος.

σεις. Οἱ εἰσαγωγικὲς λέξεις: *παραπλήσιον δὲ τοῖς εἰρημένοις . . .*, δείχνουν ὅτι ἡ πρωταγόρεια ἀντίφαση δὲν εἶναι ταυτόσημη, ἀλλὰ μόνο παραπλήσια μ' αὐτὴν ποὺ συζητήθηκε παραπάνω. Κάι ἀνάλογο ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ στὸ Γ 1009 a 6, ὅταν, ἀρχίζοντας τὸ κεφάλαιο 5, παρατηρεῖ: *ἔστι δ' ἀπὸ τῆς αὐτῆς δόξης καὶ ὁ Πρωταγόρου λόγος . . .*

Δὲν θὰ συζητήσουμε ἐδῶ¹⁴ τὸ χωρίο Κ 1062 b 12 ἐπ., ποὺ ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὸν Πρωταγόρα, θὰ ἐπαναλάβουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐρμηνεύει τὴν Ἀνθρωπος - Μέτρο φράση ὡς παράγωγο καὶ συνέπεια τῆς μέχρι τότε φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς διχογνωμίας, στὴν ὁποία εἶχαν περιπέσει οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι. Ὁ Πρωταγόρας αἶροντας τὴν ἀντίθεση ροή-ἀκίνησία, ἐξ ὄντος-ἐκ μὴ ὄντος δημιουργία τοῦ Κόσμου κλπ. καὶ ἀποδίδοντας ἴση σημασία καὶ στὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, καταλήγει στὴ σχετικότητα καὶ δέχεται γιὰ μέτρο τὸ καθένα σκεπτόμενο ὑποκείμενο. Αὐτοῦ τοῦ σχετικισμοῦ συνέπεια εἶναι οἱ *ἄμφω ἢ ἀντικείμενοι λόγοι*, ποὺ ἀποδίδονται σ' αὐτόν. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς τὸ λέει καθαρά: *τούτου δὲ γιγνομένου τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καὶ κακὸν καὶ ἀγαθὸν εἶναι, καὶ τᾶλλα τὰ κατὰ τὰς ἀντικειμένας λεγομένας φάσεις* (1062 b 15-17). Αἱ ἀντικείμεναι φάσεις τοῦ Πρωταγόρα εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν *πάντων χρημάτων . . .* καὶ δὲν ἔχουν σχέση, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ γεννήθηκαν, μὲ τὴν ἀντίφαση ποὺ δέχονται οἱ ἄλλες κατηγορίες τῶν φιλοσόφων καὶ φιλοσοφούντων.

Τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Πρωταγόρα μέρος κλείνει στὸ 1063 a 6. Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὶς ἀπόψεις τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις τῶν φυσιολόγων, ποὺ ἀνέφερε παραπάνω. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔχουν *λελωβημένον αἰσθητήριον* καὶ πού, κατὰ τὴ γνώμη του, δὲν ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν σὰν μέτρο ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα. Στὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀκολουθεῖ συνωστίζονται εἰκόνες ροῆς καὶ κινήσεως, κόσμου κινουμένου κατὰ τὸ ποσόν, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ παραμένῃ σταθερὸς κατὰ τὸ ποιόν, ποὺ κινεῖται ἐκ τινος εἰς τι κλπ. Ἀκοῦμε περὶ *μὴ διαμενούσης παγίως μηδεμιᾶς φύσεως ἐν τοῖς αἰσθητοῖς*, πρᾶγμα ὅμως ποὺ συμβαίνει, ἐπειδὴ ἐμεῖς *ἀλλοιούμεθα αἰεὶ καὶ μηδέποτε διαμένομεν οἱ αὐτοί*, ἐνῶ *εἴη ἂν τι μένον εἰ μὴ μεταβάλλομεν ἀλλ' οἱ αὐτοὶ διατελοῦμεν ὄντες*. Εἶναι φανερό ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ἀντικρούουν φυσικοὺς φιλοσόφους. Φτάνουμε τέλος σὲ μιὰ κατακλείδα μὲ ἀρκετὰ γνωστὲς σὲ μᾶς ἐκφράσεις (1063 b 7-15):

Πρὸς μὲν οὖν τοὺς ἐκ λόγου τὰς εἰρημένας ἀπορίας ἔχοντας οὐ ῥᾶδιον διαλῦσαι μὴ τιθέντων τι καὶ τούτου μηκέτι λόγον ἀπαιτούντων· οὕτω γὰρ πᾶς λόγος καὶ πᾶσα ἀπόδειξις γίγνεται· μηθὲν γὰρ τιθέντες ἀναιροῦσι τὸ διαλέγεσθαι καὶ ὅλως λόγον—ὥστε

14. Βλ. τὴ σημείωση στὸν τίτλο τοῦ ἄρθρου.

πρὸς μὲν τοὺς τοιούτους οὐκ ἔστι λόγος, πρὸς δὲ τοὺς διαποροῦντας ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν ῥάδιον ἀπαντᾶν καὶ διαλύειν τὰ ποιοῦντα τὴν ἀπορίαν ἐν αὐτοῖς· δηλὸν δ' ἐκ τῶν εἰρημένων.

Ἔχουμε λοιπὸν κι ἐδῶ δύο κατηγορίες ἀπορούντων φιλοσόφων : 1) τοὺς ἐκ λόγου ἔχοντας... ἀπορίας, πὺ ζητοῦν γιὰ ὅλα ἀπόδειξη καὶ καταργοῦν ἔτσι τὸ διάλογο, καὶ 2) τοὺς διαποροῦντας φυσικοὺς φιλοσόφους, πὺ οἱ ἀπορίες τους χαρακτηρίζονται σὰν «παραδεδομένες» — ἀφοῦ οἱ ρίζες τους φτάνουν στὸν Ὅμηρο — καὶ ἀντιδιαστέλλονται ἀπὸ τὶς «ἐκ λόγου ἀπορίες» τῶν προηγουμένων. Στὸς ἐκ λόγου... ἀπευθύνεται πιθανώτατα καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ κεφαλαίου 5 (1061 b 34 ἐπ.), πὺ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπαναλαμβάνει συχνά, ὅτι περὶ τῶν τοιούτων ἀπλῶς μὲν οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις (1062 a 2), καὶ παρακάτω : ἀπόδειξις μὲν οὖν οὐδεμία τούτων ἐστὶν ἀπλῶς (1062 a 30).

Οἱ φράσεις αὐτὲς μᾶς φέρνουν στὸ νοῦ τὸ χωρίο Γ 1006 a 5, ἀπὸ τὰ πρῶτα ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀντίφαση, τὸ ὁποῖο ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὴ γνωστὴ μας ἔκφραση χρῶνται δὲ τῷ λόγῳ τούτῳ πολλοὶ καὶ τῶν περὶ φύσεως :

Ἀξιοῦσι δὴ καὶ τοῦτο ἀποδεικνύναι τινὲς δι' ἀπαιδευσίαν· ἔστι γὰρ ἀπαιδευσία τὸ μὴ γινώσκειν τίνων δεῖ ζητεῖν ἀπόδειξιν καὶ τίνων οὐ δεῖ· ὅλως μὲν γὰρ ἀπάντων ἀδύνατον ἀπόδειξιν εἶναι (εἰς ἄπειρον γὰρ ἂν βαδίζοι, ὥστε μὴδ' οὕτως εἶναι ἀπόδειξιν), εἰ δὲ τινων μὴ δεῖ ζητεῖν ἀπόδειξιν, τίνα ἀξιοῦσι εἶναι μᾶλλον τοιαύτην ἀρχὴν οὐκ ἂν ἔχοιεν εἰπεῖν...

Γιὰ «ἀπαιδευσία» κατηγορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς τινάς, πὺ ζητοῦν ἀπόδειξη ἀκόμα καὶ γιὰ πράγματα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει οὔτε καὶ χρειάζεται ἀπόδειξη· γιατί, ἂν δὲν δεχθῇ κανεῖς μιὰν ἀρχή, ὅπως αὐτὴ τῆς ἀντίφασης, σὰν αὐταπόδειχτη, τότε εἰς ἄπειρον ἂν βαδίζοι. Αὐτὸ παθαίνουν ἀκριβῶς ὅσοι ἀπαίδευτοι ἀξιοῦσι καὶ τοῦτο (τὴν ἀρχὴ δηλ. τῆς ἀντίφασης) ἀποδεικνύναι. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ τινὲς ἀπαίδευτοι τοῦ Γ 1006 εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντας τοῦ Κ 1063· μ' αὐτοὺς δὲν μπορεῖ κανεῖς νὰ συνεννοηθῇ, γιατί μὴθὲν τιθέντες ἀναιροῦσι τὸ διαλέγεσθαι. Γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ διαλέγεσθαι εἶναι ἀπαραίτητο τὸ τιθέντων τι καὶ τούτου μὴκέτι λόγον ἀπαιτούντων (Κ 1063 b 7-12). Σ' αὐτοὺς δίνει ἀπάντηση καὶ κάνει κριτικὴ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γ 1006 a, πὺ παραπάνω ἀναφέραμε. Σ' αὐτοὺς ἀναφέρονται καὶ οἱ λίγες γραμμὲς τοῦ Γ 1011 a 3 ἐπ., γιατί βέβαια εἶναι οἱ ἴδιοι «ἀπαίδευτοι», πὺ ζητοῦσι τίς ὁ κρίνων τὸν ὑγιαίνοντα καὶ ὅλως τὸν περὶ ἕκαστα κρινοῦντα ὀρθῶς, ἀφοῦ λόγον ζητοῦσιν ὧν οὐκ ἔστι λόγος· καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος, γιατί ἀποδείξεως ἀρχή... οὐκ ἀπόδειξις (Γ 1011 a 5 - 13).

Ἡ κατηγορία γιὰ ἀπαιδευσία μᾶς βάζει σὲ πειρασμὸ νὰ ταυτίσουμε τοὺς «ἀπαίδευτους» τοῦ Γ μὲ κάποιους ἄλλους, πὺ μνημονεύει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Η τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά: ὥστε ἡ ἀπορία ἦν οἱ Ἀντισθένηιοι

καὶ οἱ οὕτως ἀπαίδευτοι ἠπόρουσιν ἔχει τινὰ καιρόν... (1043 b 24-25). Βέβαια τὰ ὑπὸ συζητήση εἶναι διαφορετικὰ στὸ Η ἀπὸ ὅ,τι στὸ Γ, ὅμως καὶ οἱ Ἀντισθένειοι τοῦ Η κάποια ἀπορία προβάλλουν καὶ ἀπαίδευτοι ἐπίσης χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τοὺς ταυτίσουμε μὲ τοὺς ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντας. Ὅσα ξέρουμε ἐξ ἄλλου γιὰ τὸν Ἀντισθένη καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του, θὰ δικαιολογοῦσαν ἓνα τέτοιο ταυτισμό.

Ἡ ὅλη συζήτηση κλείνει μὲ ἀναφορὰ στὸ μεταξὺ τῆς ἀντιφάσεως, ποὺ αὐτὴ τῇ φορὰ διατυπώνεται μὲ τό : οὐδὲ τῶν ἀνὰ μέσον οὐδὲν οἶόν τε κατηγορεῖσθαι καθ' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ (Κ 1063 b 19-20). Ἀναφέρονται καὶ πάλι τὰ ὀνόματα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα, μὲ σημαντικὲς γιὰ τὸν δεύτερο διευκρινήσεις. Ἡ ἔκφραση οὔτε δὴ καθ' Ἡράκλειτον ἐνδέχεται λέγοντας ἀληθεύειν, οὔτε καθ' Ἀναξαγόραν θυμίζει τὴν ἀνάλογη τοῦ Γ 1012 a, ποὺ συζητήσαμε καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι, παρ' ὅλο ποὺ καὶ οἱ δύο παραπάνω φιλόσοφοι εἶναι θιασῶτες τῆς ἀντίφασης, ἀπὸ ἄλλο δρόμο ὁ καθένας ἔφθασε σ' αὐτήν. Τὸ χωρίο ποὺ ἀκολουθεῖ : ὅταν γὰρ ἐν παντὶ φῆ παντὸς εἶναι μοῖραν, οὐδὲν μᾶλλον εἶναί φησι γλυκὺ ἢ πικρὸν ἢ τῶν λοιπῶν ὅποιανοῦν ἐναντιώσεων, εἴπερ ἐν ᾧ παντὶ πᾶν ὑπάρχει μὴ δυνάμει μόνον ἀλλ' ἐνεργείᾳ καὶ ἀποκεκριμένον (1063 b 26-30) αἰτιολογεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴ θεωρητικὴ τοποθέτηση τοῦ Ἀναξαγόρα. Μᾶς δίνει ἐξ ἄλλου τὸ κλειδί γιὰ νὰ καταλάβουμε, πόσο διαφορετικὰ σκέφτηκε ὁ Ἀναξαγόρας, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὸ τοιαῦτ' αὐτοῖς ἔσται τὰ ὄντα οἷα ἂν ὑπολάβωσιν αὐτά, ἀπὸ τὸν σχεδὸν σύγχρονό του Πρωταγόρα, ποὺ κατέληξε στὸ πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος¹⁵. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Ἀναξαγόρας ἰσχυρίζεται πὼς μέσα σ' ὅλα ὑπάρχει μοῖρα ὅλων καὶ μάλιστα ὄχι μόνο δυνάμει, πρᾶγμα ποὺ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τὸ δεχόταν, ἀλλὰ ἐνεργείᾳ καὶ ἀποκεκριμένον. Ἀφοῦ λοιπὸν συμβαίνει αὐτό, δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ἀποδώσῃ μιὰ ιδιότητα καὶ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ σ' ἓνα ἀντικείμενο ἢ νὰ ἰσχυ-

15. Ὁ Stelio Zeppi, *Protagora e la filosofia del suo tempo*, Firenze 1961, 60 ἐπ., ταυτίζει τὰ πρωταγορικὰ χρήματα μὲ τὰ χρήματα τοῦ Ἀναξαγόρα, ὑποστηρίζοντας ὅτι καὶ οἱ δύο ἐννοοῦν μ' αὐτὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἢ φαινόμενα. Ὅταν ὅμως ὁ Ἀναξαγόρας λέει : ὁμοῦ πάντα χρήματα... καὶ πάντων ὁμοῦ ἐόντων οὐδὲν ἐνδηλον ἦν... καὶ μεμῖχθαι πᾶν ἐν παντὶ κλπ., ἀποκλείεται, νομίζω, νὰ ἐννοῇ ὅ,τι ὁ Zeppi ὀνομάζει *oggetti sensibili o fenomenici* ἢ *singoli fenomeni*. Ἐπομένως ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ θὰ δεχόμασταν τὴν ἐρμηνείαν τῶν πρωταγορικῶν χρημάτων μόνον ὡς αἰσθητῶν ἀντικειμένων ἢ φαινομένων (φυσικὰ χρήματα), δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ταυτίσουμε μὲ τὰ χρήματα τοῦ Ἀναξαγόρα, παρ' ὅλο πού, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Zeppi, οἱ δύο φιλόσοφοι εἶναι περίπου σύγχρονοι, ἀνήκουν στὸν κύκλον τοῦ Περικλῆ καὶ ἀποκλείεται νὰ ἀγνοῇ ὁ ἓνας τὸν ἄλλο.

ρισθῇ ὅτι ὅλες οἱ κρίσεις εἶναι καὶ ἀληθινές καὶ ψευδεῖς ἢ ὅτι τὰ ὄντα εἶναι τέτοια ποὺ φαίνονται στὸν καθένα.

Κλείνοντας τὴ συζήτηση τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἀντίφαση χωρίων τοῦ Κ, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ Γ, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει σὲ ὁμάδες τοὺς θιασῶτες τῆς ἀντίφασης. Ἡ μόνη ὁμάδα ποὺ λείπει εἶναι οἱ *λόγου χάριν λέγοντες*, κι αὐτὸ ποὺ πάλι μένει ἀμφίβολο εἶναι, σὲ ποιὰν ἀπ' ὅλες κατατάσσει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Πρωταγόρα. Ἀνταμείβοντάς μας ὁμως γι' αὐτὴ του τὴν παράλειψη, ξεκαθαρίζει τὸ πρόβλημα τῶν *ἀπορούντων*, βεβαιώνοντάς μας ὅτι χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες, πρᾶγμα ποὺ εἶχε ἀπλῶς ὑποδηλώσει στὸ Γ. Ἐκεῖ μὲ τὸ *εἰσὶ δέ τινες οἱ ἀποροῦσι καὶ τῶν ταῦτα πεπεισμένων...* (1011 a) διέκρινε μιὰ ὑποδιαίρεση τῆς ὁμάδας τῶν *ἀπορούντων*, τὴν ὁποία δὲν εἶχε ἀναφέρει παραπάνω στὸ 1009 a, ὅπου ἔκανε ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς καὶ μᾶς παρουσίασε τοὺς *ἀποροῦντας* καὶ τοὺς *λόγου χάριν λέγοντας* σὰν τὶς βασικὲς κατηγορίες φιλοσοφούντων ποὺ δέχονται τὴν ἀντίφαση.

Ἴσως θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ προχωρήσει κανεῖς σὲ λεπτομερέστερη ἐρμηνεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τοὺς θιασῶτες τῆς ἀντίφασης, καὶ νὰ προσπαθήσει νὰ βρῇ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὰ χρησιμοποιούμενα ἐπιχειρήματα καὶ στὶς ὁμάδες τῶν φιλοσόφων ποὺ ξεχωρίσαμε. Καθένας βέβαια καταλαβαίνει, ποιὰ ἐπιχειρήματα ἀναφέρονται στοὺς *φυσιολόγους*, δὲν εἶναι ὁμως πάντοτε φανερό, ποιὰ ἀφοροῦν τοὺς *λόγου χάριν λέγοντας* καὶ τοὺς *ἔχοντας ἐκ λόγου ἀπορίας*, καὶ κυρίως ποιὰ ἔχουν στόχο τὸν Πρωταγόρα¹⁶. Τέλος,

16. Στὸ Γ 1010 b 1 ἐπ., γιὰ παράδειγμα, ἀκοῦμε ἀντιρρήσεις ποὺ μᾶς θυμίζουν ἔντονα τὸ μέρος τοῦ *Θεαιτήτου*, τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Πρωταγόρα. Ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος, ὡς εἰσηγητοῦ ἑνὸς συγκεκριμένου ἐπιχειρήματος κατὰ τῆς ἀντίφασης καὶ ἀκόμα τὸ παράδειγμα τοῦ γλυκοῦ καὶ πικροῦ κρασιοῦ, ποὺ προϋποθέτει ἓνα ἀνάλογο τοῦ *Θεαιτήτου*. Μήπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεῖς ἀπ' ὅλα αὐτὰ ὅτι τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο ἀντιμετωπίζει καὶ κρίνει τὸν Πρωταγόρα σὰν θιασώτη τῆς ἀντίφασης; Ἄν ναί, γιατί δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του καὶ γιατί, ὅταν παραπάνω ἔγινε ρητὰ λόγος γι' αὐτόν, δὲν ἀκούσαμε τίποτε ἀπὸ τὴν τωρινὴ (1010 b) ἐπιχειρηματολογία; Ἐπίσης στὸ Γ 1011 b 5-6 ἔχουμε μιὰ φράση, ποὺ μᾶς προσανατολίζει πάλι πρὸς τὸν Πρωταγόρα: *ὥστ' οὔτε γέγονεν οὔτ' ἔσται οὐθέν μῆθενός προδοξάσαντος*. Ἡ φράση θυμίζει ἓνα χωρίο τοῦ Θ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης, μιλώντας γιὰ τοὺς Μεγαρικοὺς καὶ ἀφοῦ ἀναφέρει τὸ παράδειγμα τοῦ οἰκοδόμου, ποὺ μόνο ὅταν ἀσκεῖ τὴν τέχνη του, τότε μόνο τὴν κατέχει, καταλήγει: *καὶ τὰ ἄψυχα δὴ ὁμοίως· οὔτε γὰρ ψυχρὸν οὔτε θερμὸν οὔτε γλυκὺ οὔτε ὅλως αἰσθητὸν οὐθέν ἔσται μὴ αἰσθανομένων· ὥστε τὸν Πρωταγόρου λόγον συμβήσεται λέγειν αὐτοῖς* (1047 a 4-7). Εἶναι φανερό ὅτι τὸ *οὔτε γέγονεν... οὐθέν μῆθενός προδοξάσαντος* σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ *οὐθέν ἔσται μὴ αἰσθανομένων*, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι τὸ ὑποκείμενο τὴ μιὰ φορὰ φέρεται νὰ *δοξάζη* καὶ τὴν ἄλλη νὰ *αἰσθάνεται*, διαφορὰ ποὺ δὲν εἶναι σπουδαία, ἂν τουλάχιστο δεχτοῦμε ὅτι τὰ ρήματα ἔχουν περίπου τὸ πλατωνικὸ τους νόημα. Βέβαια ἡ ἀναφορὰ στὸν Πρωταγόρου λόγον τοῦ Θ εἶναι ἔμμεση· *συμβήσεται λέγειν*

ἂν προχωροῦσε κανεῖς σὲ συσχετισμοὺς μὲ πλατωνικὰ κείμενα, ὅπως τὸ *Θεαίτητο* ἢ ἄλλους σχετικούς διαλόγους, εἶναι πιθανὸ νὰ εὑρίσκει λύσεις γιὰ πολλὰ συναφῇ προβλήματα.

Ἴσως θὰ γινόταν ἔτσι φανερό, γιατί ὁ Πλάτων πολεμᾷ στὸ πρόσωπο τοῦ Πρωταγόρα ὅλους τοὺς *ἀντιφάσκοντας* μαζί, γιατί ταυτίζει τὶς θεωρίες τους χαρακτηρίζοντάς τους ὡς *ῥέοντες* καὶ τοὺς ἀντιπαραβάλλει πρὸς τοὺς *στασιώτας*, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν *στασιώτην*, τὸν Παρμενίδη, μαζί μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα. Ὅλ' αὐτὰ ὅμως ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς μελέτης αὐτῆς. Ἐτσι, τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ συμπεράνουμε εἶναι, ὅτι οἱ δεχόμενοι τὴν ἀντίφαση, τοὺς *ἄμφω* ἢ *ἀντικειμένους λόγους*, χωρίζονται σὲ δύο βασικὲς ομάδες :

Στὴν Α' ἀνήκουν ὅσοι *ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως*, ποὺ κατέληξαν δηλαδὴ στὴν ἀντίφαση, κινημένοι ἀπὸ θεωρητικὲς ἀνησυχίες καὶ προβληματισμούς, καὶ ποὺ δίκαια θὰ τοὺς ὀνομάζαμε φιλοσόφους.

Στὴν Β' οἱ *λόγου χάριν λέγοντες* τὴν ἀντίφαση, οἱ ἐριστικοί, οἱ *ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντες*. Εἶναι πιθανώτατα οἱ σοφιστὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ἐπίγονοι τῶν μεγάλων σοφιστῶν.

Ἡ πρώτη ομάδα ὑποδιαιρεῖται στὶς παρακάτω ἐπὶ μέρους :

(Α1) Περιλαμβάνει τοὺς *ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντας*, αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν ἀπόδειξη γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν χρειάζεται ἀπόδειξη, ὅπως εἶναι ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης» ἢ τὸ ἐρώτημα *καθεύδομεν νῦν ἢ ἐγρηγόραμεν* κλπ. Σ' αὐτοὺς ἀνήκει ἴσως ὁ Ἀντισθένης καὶ οἱ ὀπαδοί του.

(Α2) Περιλαμβάνει τοὺς *διαποροῦντας ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν*, ὅσους ἔφτασαν στὴν ἀντίφαση ἀπὸ παρατηρήσεις πάνω στὰ αἰσθητὰ καὶ ἐπειδὴ ἔβλεπαν ὅτι *ἅμα τὰς ἀντιφάσεις καὶ τὰναντία ὑπάρχειν*. Εἶναι ὅλοι οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, μαζί κι ὁ Παρμενίδης.

(Α3) Ἐδῶ πρέπει νὰ κατατάξουμε τὸν Πρωταγόρα, γιατί κι αὐτὸς —παρ' ὅλο ποὺ δὲν μᾶς τὸ λέει καθαρὰ ὁ Ἀριστοτέλης — προβληματίζεται καὶ *ἀπορεῖ*. Κατέληξε στὴν ἀντίφαση ἀπὸ παρατηρήσεις πάνω στὶς ἀντιφασκουσες θεωρίες τῶν ἰδίων τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτοὶ *τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις*.

παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὅχι *λέγουσι* (ὅπως ἀκριβῶς εἶχε πεῖ στὸ Γ 1007 b : καὶ γίγνεται δὴ τὸ τοῦ Ἀναξαγόρου, πρᾶγμα ποὺ συζητήσαμε τί μπορεῖ νὰ σημαίνει)· ὅμως νὰ ἀρνηθῇ κανεῖς, ὅτι καὶ τὰ δύο παραπάνω χωρία (τοῦ Γ καὶ τοῦ Θ) ἔχουν ἔμμεση ἑοτὼ σχέση μὲ τὸν Πρωταγόρα εἶναι δύσκολο. Τέλος τὸ χωρίο Γ 1009 b 1 ἐπ. θυμίζει ἀνάλογα τοῦ *Θεαιτήτου*. Ὁ Kapp, ὁ.π. 164, θεωρεῖ τὴν πρώτη φράση τοῦ χωρίου ἢ *περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθεια* ὡς ἄλλη διατύπωση τοῦ πάντων χρημάτων μὲ ἐνδιάμεση μορφή : *ὅ πάντα τὰ φαινόμενα ἀληθῆ εἶναι*. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα, ὅτι ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Πρωταγόρα.

DIE AMΦΩ ODER ANTIKEIMENOI ΛΟΓΟΙ IN DER *METAPHYSIK* DES ARISTOTELES

Zusammenfassung.

Wie aus der *Metaphysik*-Stelle 1009 a 15-21 hervorgeht sieht Aristoteles weder einen einzigen als den Erfinder der einander entgegengesetzte Aussagen noch eine einzige Ursache, welche sie alle verursacht hat. In diesem Zitat ist schon die Rede von zwei Kategorien von Philosophen, die den Widerspruch (Antiphrasis) akzeptieren: erstens diejenige, die ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως und zweitens diejenige, die λόγου χάριν λέγουσι.

Gibt es aber nur diese zwei oben genannten Kategorien oder mehrere, die nicht hier, sondern an anderen Stellen der *Metaphysik* angedeutet werden? Außerdem was für Gründe haben die entgegengesetzten Aussagen verursacht und welche Beobachtungen gaben den Anlaß dazu? Sind alle Philosophen aus denselben Gegebenheiten angeregt und sind sie alle den gleichen Weg gegangen oder ist jeder durch verschiedene Wege zur Antiphrasis gelangt?

Hauptsächlich in Γ aber auch in K der *Metaphysik* spricht Aristoteles über die βεβαιότητα πασῶν ἀρχή, wie er das Prinzip des Widerspruchs nennt, und gleichzeitig widerlegt er mit vielen Argumenten die Ansichten der Philosophen, welche die Antiphrasis annehmen.

Folgendes muß man immer im Sinne halten: die Ausdrücke, die Termini ἀντίφασις, ἀντιφάσεις, ἄμφω λόγοι, ἀντικείμενοι λόγοι, ἀντικείμεναι φάσεις bedeuten bei Aristoteles immer die Annahme der Antiphrasis, nämlich daß dieselbe Sache gleichzeitig sein und nicht sein, bitter und süß usw. sein kann. Wir benutzen diese Ausdrücke mit der gleichen Deutung. Im Gegensatz dazu benutzen wir die Definition «das Prinzip des Widerspruchs» (principium contradictionis), um die Negation der Antiphrasis, die aristotelische βεβαιότητα πασῶν ἀρχή zu bezeichnen, in dem Sinne, es sei ausgeschlossen, daß dieselbe Sache gleichzeitig sein und nicht sein kann.

Bei der Diskussion der Stellen, die unser Problem beleuchten, folgen wir möglichst den Zusammenhängen des aristotelischen Textes. In Γ 1005 b 25 hört man, daß Heraklit als erster der Vorsokratiker lehrte, die Antiphrasis sei wahr. Weiter unten in 1007 b 18-26 erwähnt Aristoteles Protagoras und Anaxagoras, die auch die Antiphrasis annehmen. Er unterscheidet jedoch —unserer Interpretation nach— daß die Verwandtschaft des Denkens von Anaxagoras und Protagoras nicht ursprünglich da wäre, sondern sie werde: γίγνεται. Zunächst im Zitat 1009 a 6-16 ist die Rede ausschließlich von Protagoras; hier wird es klar, daß nach Aristoteles die von Protagoras

erfundenen entgegengesetzten Aussagen nicht aus denselben Gründen wie bei den Vorsokratikern, sondern aus der Meinungsverschiedenheit der Vorsokratiker entstanden sind. Ähnliches liest man über Protagoras in K 1062 b 12 ff., wo Aristoteles den Homo-Mensura Satz systematisch analysiert und ausdrücklich betont, die ἀντικείμεναι φάσεις seien eine Konsequenz des Homo-Mensura Satzes. Protagoras muß also, unserer Meinung nach, eine eigene Kategorie innerhalb der Hauptkategorie der Philosophen, die ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως, bilden; denn er ist auch ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι zur Antiphrasis gekommen, er wundert sich und fragt sich über die einander entgegengesetzte Theorien der Vorsokratiker. Danach (Γ 1009 a 22-b 35) erwähnt Aristoteles Demokrit, Anaxagoras, Empedokles, Parmenides und schließlich Homer, der auch als Anhänger der Antiphrasis betrachtet wird.

Es soll besonders betont werden, daß es nach Aristoteles Unterschiede im Gang des Denkens, das einen jeden der obengenannten Vorsokratiker zur Antiphrasis geführt hat, gibt. Anaxagoras beispielsweise ist durch seine Grundtheorie μεμῖχθαι πᾶν ἐν παντί, πάντα χρήματα ἦν ὁμοῦ usw. zur Antiphrasis gelangt. Demokrit ist durch seinen theoretischen Standpunkt über die Atome (τὸ κενὸν καὶ τὸ πλήρες ὁμοίως καθ' ὅτιοῦν ὑπάρχειν μέρος) zur Antiphrasis gelangt; Empedokles, weil er ὅσσον ἄλλοῖσι μετέφυν. . . καὶ τὸ φρονεῖν ἄλλοῖα παρίστατο glaubte, usw. Trotz alldem steht für Aristoteles fest, daß es allen Vorsokratikern gemeinsam ist, daß sie das Gewicht auf die Sinneswahrnehmung und die Sinnenwelt gelegt haben. Sie wundern sich, sie fragen sich über die entgegengesetzten Situationen und Phänomene der Sinnenwelt, die sie nicht anders erklären können; deshalb nehmen sie die Antiphrasis an.

In Γ 1011 a 3 ff. erwähnt Aristoteles eine andere Kategorie ἀπορούντων Anhänger der Antiphrasis, ohne daß er uns angibt, welche Philosophen zu dieser gehören; es sind die ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντες, wie er sie weiter unten (K 1063 b 7-14) im Gegensatz zu den Vorsokratikern, die als διαπορούντες ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν bezeichnet werden, charakterisiert. Die ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντες zweifeln auch noch, ob es überhaupt objektive Wahrheit gibt und sie suchen nach dem Beweis für alle, auch für das Prinzip des Widerspruchs; deswegen beschuldigt sie Aristoteles der ἀπαιδευσία. Das letztere erlaubt uns die ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντας mit Antisthenes und seinen Anhängern, die in H 1043 b 24 als ἀπαίδευτοι charakterisiert sind, zu identifizieren. Damit ist die erste große Kategorie der Philosophen, welche die Antiphrasis annehmen, geschlossen.

Die zweite Kategorie enthält die Philosophen, die λόγου χάριν und nicht durch theoretische Fragen zur Antiphrasis gelangen. Es sind die ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντες (1011 a 15 - 1012 a 20), nämlich diejenigen,

die βίας δέονται, wie uns Aristoteles in 1009 a 18 gesagt hat. Die kann man wahrscheinlich mit den Sophisten und Rednern des 4. Jh.s v. Chr. identifizieren. Dafür spricht die Tatsache, daß in Γ 1012 a 6, wo es sich um das μεταξὺ der Antiphrasis (principium exclusi tertii) und nicht um Antiphrasis selbst handelt, der Ausdruck εἰ μὴ λόγου ἔνεκα λέγεται wieder benutzt wird; das bedeutet, daß es Anhänger der Antiphrasis gab, die bei jeder Gelegenheit die Antiphrasis oder das μεταξὺ der Antiphrasis ohne beweiskräftige Argumente vorlegten. Platon gibt uns noch einen Hinweis dafür: im Dialog *Euthydemos* wendet sich Sokrates an Dionysodoros mit den Worten: λόγου ἔνεκα... λέγεις τὸν λόγον... ἢ ὡς ἀληθῶς δοκεῖ σοι... (286 d 11-12); wenn wir das Klima des Dialogs in Erinnerung bringen, besteht kein Zweifel daran, daß sowohl Dionysodoros als auch Euthydemos zu den λόγου χάριν λέγοντας des Aristoteles, zu den Eristikern, die ὅταν λύειν μὴ δύνωνται λόγους ἐριστικούς, ἐνδόντες τῷ λόγῳ σύμφασιν ἀληθὲς εἶναι τὸ συλλογισθὲν (Γ 1012 a 17-19), gehören.

Abschließend können wir zu der Folgerung gelangen, daß sich die Anhänger der Antiphrasis oder der entgegengesetzten Aussagen in zwei Hauptgruppen unterscheiden können:

A) Die Philosophen, die ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως, die Theoretiker.

B) Die λόγου χάριν λέγοντες, die Eristiker, die ἐν τῷ λόγῳ τὴν βίαν μόνον ζητοῦντες, die mit den Sophisten der Zeit Platons identisch sein können.

Die erste Gruppe wird wie folgt untergeteilt:

(A1) Die ἐκ λόγου ἀπορίας ἔχοντες; sie suchen nach Beweis für das Unbeweisbare, wie z.B. das Prinzip des Widerspruchs. Hierher gehören wahrscheinlich Antisthenes und seine Anhänger.

(A2) Die διαποροῦντες ἐκ τῶν παραδεδομένων ἀποριῶν; sie gelangen zu der Antiphrasis durch Beobachtungen der Sinnenwelt (ἅμα τὰς ἀντιφάσεις καὶ τὰναντία ὑπάρχειν ὁρῶσιν). Alle Vorsokratiker, Parmenides miteingeschlossen, sind hier zuzuordnen.

(A3) Zu dieser Unterteilung gehört Protagoras; er ist zu der Antiphrasis durch Beobachtungen der Meinungsverschiedenheit (τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις) der Vorsokratiker gekommen.

Athen

Grammatiki Alatzoglou-Themelis